

تحلیلی بر نقش حیاط مساجد در شهرهای اسلامی به عنوان فضای شهری مطالعه موردی: صحن انقلاب اسلامی، حرم حضرت معصومه (س) قم

شهاب الدین همتی^{۱*}، حسین ذبیحی^۲، محسن کاملی^۳

^۱ کارشناس ارشد طراحی شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، گروه تخصصی شهرسازی، تهران
^۲ دکترای تخصصی شهرسازی، استادیار دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، گروه تخصصی شهرسازی، تهران
^۳ مدرس دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تفرش، تفرش

تاریخ پذیرش: ۹۲/۱۱/۲۰

تاریخ دریافت: ۹۲/۰۸/۳۰

چکیده

در بررسی و تحلیل فضاهای شهری، با عناصر شهری مانند میدان، خیابان و ... مواجه هستیم. فضاهایی که علاوه بر ایفای نقش عملکردی و ارتباطی به عنوان محلی مناسب برای برقراری تعاملات اجتماعی و حضور شهروندان در اجتماع ایفای نقش می‌نمایند. به جهت گسترش حوزه نفوذ این گونه فضاهای شهری، می‌توان از فضاهای باز مذهبی به طور عام و صحن و حیاط مساجد به طور خاص به عنوان فضای شهری یاد کرد؛ فضایی که در صورت مطالعه، طراحی و مدیریت بهینه، نقش مناسبی در شکل‌گیری حیات اجتماعی شهروندان دارد. هدف از این تحقیق، امکان‌سنجی احتساب صحن و حیاط مساجد در شهرهای اسلامی به عنوان فضای شهری بوده است؛ بدین جهت نوشتار حاضر با شناخت ویژگی‌های تعیین‌کننده حیاط مساجد به عنوان فضاهای شهری به تحلیل و مقایسه آن در صحن انقلاب اسلامی حرم حضرت معصومه (س) شهر قم پرداخته است. پژوهش بر اساس روش توصیفی و تحلیلی انجام شده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد؛ که، ویژگی کلی دسترسی و ارتباط با گذرهای اطراف، داشتن ورودی‌های متعدد، تعامل ایجاد شده بین مردم در فضای مذکور و وجود روح حیات شهری، عوامل مؤثر و تعیین‌کننده‌ای در محسوب شدن فضاهای باز مذهبی به عنوان فضای شهری هستند. این گونه فضاها به لحاظ هنجارها، رفتارها و عملکرد، دارای محدودیت‌های فقهی در کاربرد و حضور هستند که باید به گونه‌ای دقیق‌تر مورد توجه طراحان و برنامه‌ریزان قرار گیرند.

واژگان کلیدی: فضای شهری، صحن و حیاط مساجد، شهر اسلامی، دسترسی و ارتباط، حضرت معصومه.

کرده است (فلاح، ۱۳۸۴: ۴۲-۳۵). در تحقیقی دیگر در پی اثبات نقش ارتباطی و گذرگاهی صحن و حیاط مساجد، از مسجد امام تهران و ورودی‌های آن، نه تنها به عنوان جزئی از یک فضای مذهبی، بلکه به عنوان بخشی از بدنه بازار یاد شده است. (عمادی، ۱۳۷۶: ۱۱۹).

۲. روش تحقیق

این پژوهش از نوع بنیادی است و با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و برداشت‌های میدانی از نمونه صحن انقلاب اسلامی به انجام رسیده است. از مهم‌ترین ابزارهای گردآوری اطلاعات، مشاهده و عکس‌برداری را می‌توان نام برد.

۳. مبانی نظری و تعاریف

آدام متز^۱ معتقد است که در شهرهای اسلامی حیاط مساجد با ورودی‌های متعدّد به عنوان فضاهای شهری عمل می‌کنند. وی بر ارتباط حیاط و گذر در مسجد جامع اصفهان تأکید دارد. «آدام متز به باز بودن درب حیاط مساجد در تمام ساعات روز و گاه شبانه‌روز اشاره می‌کند و مساجد جامع شهر را از جمله با میدان‌های عمومی مقایسه می‌کند» (توسلی، ۱۳۸۶: ۴۹).

توسلی «ارتباط فضایی حیاط مسجد با گذرهای اطراف» را - مانند مسجد جامع یزد - شرط برقراری حیاط مساجد مهم، به عنوان فضای شهری می‌داند (توسلی، ۱۳۸۶: ۵۲) (شکل شماره ۱). محمد نقی‌زاده وجود «ورودی از جهات مختلف» به مساجد را به عنوان ویژگی فضای شهری می‌داند (نقی‌زاده، ۱۳۸۹: ۳۸۳). تأکیدی که در بیش‌تر تعاریف به دست می‌آید، این است که حیاط مسجد هنگامی فضای شهری شناخته می‌شود که برای عموم باز باشد و به عنوان اتصال بین گذرهای اطراف عمل نماید.

جدول شماره ۱: نظریه‌هایی درباره صحن مساجد

میزان تأثیرگذاری	مؤلفه تحقیق	نظریه پرداز
بسیار زیاد	تعدد ورودی‌ها، ارتباط با گذرها، شبانه‌روزی بودن	آدام متز
زیاد	ورودی از جهات مختلف	محمد نقی‌زاده
بسیار زیاد	ارتباط فضایی حیاط مسجد با گذرها	محمود توسلی

مکان‌یابی مسجد در مسیر راه‌های اصلی و فرعی ارتباطی، امکان انتخاب بیش‌تری را در اختیار استفاده‌کنندگان می‌گذارد. به‌واسطه توجه به این ویژگی، مفهومی مثبت از سهولت دسترسی و سهل الوصول بودن مسجد در اذهان جای می‌گیرد. انتقال تدریجی فرد از «بیرون» به «درون» از طریق سامان‌دهی مدبرانه فضاهای متنوع، ارتباط او را از دنیای مادی و پرهیاهوی بیرون می‌گسلد و زمینه حضور او را در فضای «درون» و «آرام» مسجد، آماده می‌سازد؛ فضایی که پاسخگوی نیاز فرد به تنهایی و خلوت، تفکر و تمرکز و عبادت، در کنار «با هم بودن» و انجام مناسک مذهبی جمعی است و به دلیل مطلوبیت، احساسی ارزش‌مند، تعلق خاطر و دلبستگی را به مسجد تقویت می‌نماید. خلق مجموعه‌ای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی

در میان اندام‌های درونی هر شهر و روستا، نیايشگاه همواره جایگاه ویژه خود را داشته است. (پیرنیا، ۱۳۸۶: ۳۷) و ابنیه مذهبی از اساسی‌ترین عناصر بافت، ساخت و شکل شهرها محسوب شده‌اند (پیرنیا، ۱۳۷۹: ۴) از این رو، مساجد و ابنیه مذهبی، کانون عبادی، اجتماعی و فرهنگی هویتی دیرینه است که هرگز نمی‌تواند از ساختار اجتماعی و شهری آن جدا شود (بهزادفر، ۱۳۷۶: ۱۱). از سویی دیگر انسان موجودی اجتماعی است و به تعاملات اجتماعی و ارتباط با دیگران نیازمند است. از این رو، فضاهای شهری در ایفای این ویژگی، نقش قابل توجهی دارند و حیاط مساجد می‌تواند یکی از این فضاها باشد. با توجه به ظرفیت و نقش اجتماعی و کارکردی حیاط برخی مساجد، بررسی، شناسایی و تقویت عوامل و معیارهای ارتقادهنده و مبدل این فضاها به فضای شهری اهمیت می‌یابند. فضاهای مذهبی، به خصوص مساجد، جلوه‌ای از زیبایی‌های الهی و نمونه‌ای بارز از تلفیق کالبد و ساختار با باورهای عمیق اعتقادی هستند (شاطریان، ۱۳۹۰: ۳۹۰). علی‌رغم تحقیقات بسیار درباره سبک، ویژگی‌های بنا، تزیین‌ها و هندسه، مصالح و الگوهای معماری مساجد، بررسی کارکردهای صحن و حیاط این بناها در جوار نظام شهری و گذرهای اطراف آن‌ها دچار نوعی غفلت و فراموشی شده است (امین زاده گوهرریزی، ۱۳۷۶: ۳۹-۲۷). اما با شناسایی و تقویت کارکردهای اجتماعی صحن‌ها و حیاط مساجد در گذرها و بافت اطراف، می‌توانند نقش شاخص و قابل پذیرشی برای ارتقای فعالیت‌ها و تعاملات اجتماعی بیابند. هم‌چنین تحلیل این فضاها به علت درک آن به عنوان بستر برقراری تعاملات اجتماعی از اهمیت قابل توجهی برخوردار است. علاوه بر این که نقش این فضاها و ارتباط آن‌ها با گذرهای اطراف را به عنوان فضای شهری نمی‌توان نادیده گرفت.

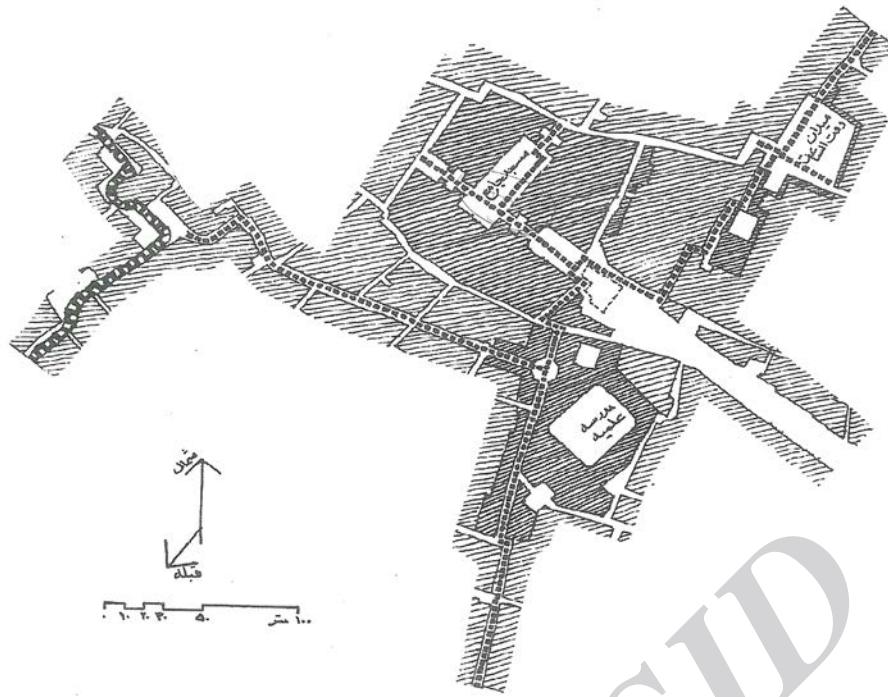
در تحقیق حاضر، به دنبال پاسخ به سؤالات ذیل هستیم:

۱. صحن و حیاط مساجد باید دارای چه ویژگی‌هایی باشند تا در زمره فضاهای شهری محسوب گردند؟
۲. چگونه می‌توان نقش اجتماعی و شهری حیاط مساجد را ارتقا بخشید؟

۱. پیشینه تحقیق

درباره صحن و حیاط مساجد تحقیقات زیادی به عمل آمده است؛ اما در مورد نقش اجتماعی و کارکردی مساجد تحقیقات اندکی وجود دارد؛ مانند: مقاله «بایسته‌های طراحی مساجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی و اجتماعی» از محمد جواد مهدوی‌نژاد که بر نقش کارکردی و اجتماعی و کیفیت حضور در تمام شبانه‌روز تأکید دارد (مهدوی‌نژاد، ۱۳۸۹، صص ۶۵-۷۸). در تحقیق دیگری از محمد رضا پورجعفر، «مسجد جامع دهلی نو و نقش ارتباطی آن از لحاظ دسترسی با محیط اطراف» بررسی شده است (پورجعفر، ۱۳۸۱، صص ۷۵-۹۰).

دکتر محمد صادق فلاح نیز در کنار عواملی چون ابعاد و تناسب، فرم و ... از روابط و ارتباطات فضایی، به عنوان عاملی مهم در برقراری تعامل اجتماعی، ارتقای حس مکان و تشخیص مسجد یاد

تصویر شماره ۱: ارتباط فضایی مسجد جامع یزد با گذرهای اطراف، مأخذ: توسلی، ۱۳۸۶: ۵۲

می‌آمدند. در نتیجه، ارتباط آن‌ها با سایر مراکز شهرها از قبیل بازار، مدرسه، حمام و ... ارتباط از پیش تعریف شده‌ای بود. از نگاهی دیگر، مساجد به سبب اهمیت خود، جایگاه ارتباطی ممتازی در بافت محله‌ها و در سطح شهر داشته‌اند. در عین حال، وجودشان موجب اهمیت یک نقطه از شهر و شکل‌گیری سایر مراکز ارتباطات سنتی در آن نقطه می‌شد. با توجه به این توصیف‌ها، می‌توان چند مؤلفه اصلی دیگر را، به عنوان شرط تحقق صحن مساجد، به عنوان فضای شهری برشمرد (جدول شماره ۲).

جدول شماره ۲: جمع‌بندی مؤلفه‌های تحقق صحن مساجد در زمره فضای شهری

نام فضای شهری	مؤلفه اصلی
حیاط مساجد	نقش ارتباطی (ارتباط دو گذر یا مسیر)
	نقش اجتماعی
	تعدد گروه کاربران مانند همه مذاهب نه فرقه‌ای خاص (فضایی عام، مانند فضای شهری)
	تعدد ورودی‌ها
	ورودی از جهات مختلف
	ارتباط با کاربری‌های مجاور (بازار و بافت شهری و گذرها)
	داشتن کاربری‌های مکمل و جاذب داخلی (مدرسه و...)
	۲۴ ساعته بودن و امکان حضور در تمامی ساعات

۴. نمونه‌هایی از ایران و جهان

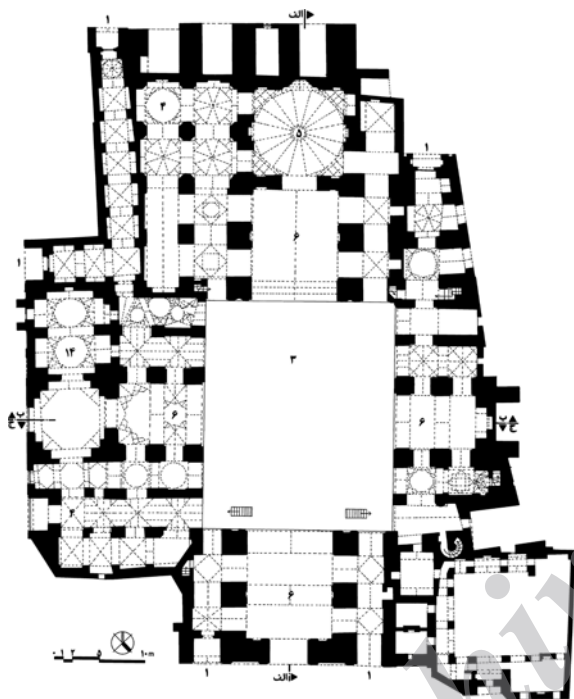
در بررسی سایر نمونه‌های ارتباط صحن مساجد با گذرهای اطراف، می‌توان به مسجد جامع اردستان اشاره کرد. این مسجد ورودی‌های متعددی دارد. ورودی اصلی که دالان طولی است، در گوشه جنوب غربی مسجد قرار دارد که از یک سو به محله فهره، و از سوی دیگر

پیرامون مسجد و در انطباق با نیازهای انسانی، شبکه‌ای در هم تنیده از روابط اجتماعی و اقتصادی را در جوار مسجد شکل می‌دهد. با توجه به این ویژگی ضمن آن که مسجد را در منظومه‌ای از عملکردهای متنوع و آشنا جای می‌دهد و آن را بخشی از ملزومات حیات جاری شهر می‌گرداند، قادر خواهد بود، اقشار مختلف را به دلایل متفاوت و در زمان‌های مختلف به فضای مکانی مسجد جذب کند و با ایجاد حرکت و پویایی اجتماعی در اطراف آن بر حس هویت و سرزندگی آن بیافزاید. وجود چنین تحرکی، زمینه نظارت اجتماعی غیر رسمی را افزایش می‌دهد و با ایجاد بافت اجتماعی در فضای مکانی مسجد، محیطی امن مهیا می‌سازد.

مسجد یکی از مهم‌ترین کاربری‌های شهری در شهرهای اسلامی - ایرانی است و در طول تاریخ همواره مورد توجه حاکمان و مردم بوده و دارای جایگاه ویژه‌ای نزد شرع و مردم است. این بدان معنا نیست که همه مساجد دارای این کارکردها بوده‌اند، بلکه می‌توان مساجد را از نظر دامنه فعالیت و نوع کارکرد ارتباطی و اجتماعی به چهار بخش تقسیم کرد:

نخست، مساجد کوچک (و گاه بسیار کوچک) که فقط برای به جای آوردن نماز ساخته می‌شدند و فضای محدودشان اجازه فعالیت بیش‌تری را نمی‌داد. دوم، مساجد متوسط که به وسیله بزرگان محلی یا علما ساخته می‌شدند و ممکن بود به گروه اجتماعی خاصی مانند پیروان یک فرقه یا یک صنف تعلق داشته باشند. سوم، مسجد-مدرسه‌ها با کارکرد دوگانه عبادی-آموزشی، و چهارم، مساجد بزرگ و جامع که اغلب به دست طبقه حاکمه ساخته می‌شد و تحت نظارت آن‌ها اداره می‌گردید (سلطان‌زاده، ۱۳۸۰: ۲۶۷-۲۶۶). از میان این چهار دسته، می‌توان دسته اول را از کارکردهای ارتباطی و اجتماعی گسترده برکنار دانست. اما سه دسته دیگر از مهم‌ترین مراکز ارتباطات سنتی در شهرهای اسلامی به شمار

گوناگون، کتابخانه و...) و جهانگردی (مهمان‌سرا و رستوران و...) است» (پورجعفر، ۱۳۸۱: ۷۹). هم‌چنین «جایگزینی مسجد در طرح اصلی شهر و منتهی شدن شریان‌های مهم شهر به طرف فضای مسجد و ورودی‌های آن» (پورجعفر، ۱۳۸۱: ۸۰) عاملی مهم در دعوت‌کنندگی، تجمع‌پذیری و در نهایت عبور از صحن مسجد است (تصویر شماره ۵ و ۴). «باز بودن رواق‌های اطراف صحن مسجد به طرف بیرون (رواق‌هایی با عمق کم به صورت نیمه پوشیده: با سقف و باز از طرفین) و داشتن ورودی در سه طرف، فضای داخل مسجد را به فضای شهری پیوند داده و امکان توسعه در مواقع نماز عید را فراهم می‌کند» (پورجعفر، ۱۳۸۱: ۸۶).

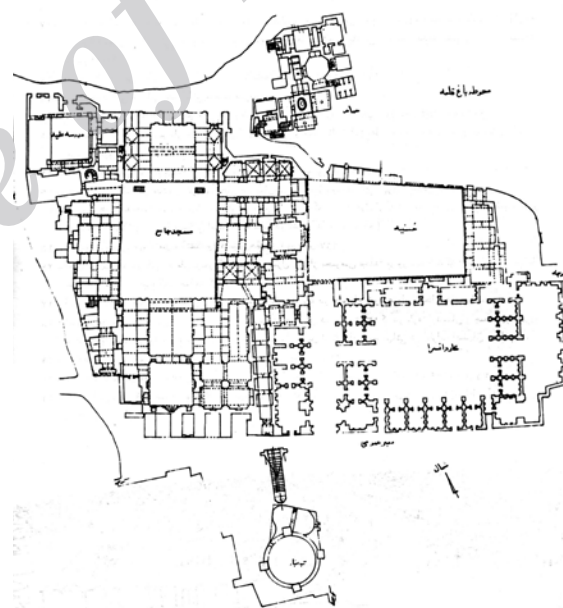
تصویر شماره ۳: پلان مسجد جامع اردستان، مأخذ: URL1

۵. بررسی صحن انقلاب اسلامی حرم حضرت معصومه (س)
شهر قم در حاشیة کویر و بر سر راه شهرهای جنوب و غرب کشور قرار دارد. پس از رحلت حضرت معصومه (س) در سال ۲۰۱ ه. ق. جسد مطهر را در باغی معروف به باغ "بابلان" که در خارج شهر بود، دفن کردند. موسی بن خزرج ساییانی از بوریا بر فراز مرقد شریف بنا کرد و به مرور زمان هسته شهری قم که در شرق آن بود، متروک شد و مردم به ساختمان‌سازی اطراف باغ بابلان روی آوردند.

صحن نو یا بزرگ (اتابکی) که هم‌اکنون به صحن انقلاب اسلامی تغییر نام یافته؛ یکی از صحن‌های حرم مطهر است. این صحن دارای چهار ایوان شمالی، جنوبی، شرقی و غربی است. ورودی ایوان شمالی از میدان آستانه، ایوان جنوبی از طرف قبله، ایوان شرقی از خیابان ارم و ایوان غربی هم همان ایوان آینه است (تصویر شماره ۷).

به دشت محال راه می‌یابد. در قسمت شمالی مسجد دو ورودی قرار گرفته که یکی به مدرسه علمیه متصل است و دیگری به فاصله اندکی، گذر شمالی را به داخل مسجد مرتبط می‌کند. این ورودی‌های متعدّد عامل ارتباط فضاهای اطراف با مسجد هستند. پلان و ورودی‌های مسجد جامع اردستان در تصویر شماره ۲ و ۳ نمایش داده شده است (ورودی‌ها با عدد ۱ مشخص شده‌اند).

در نمونه دیگری، در پی تدقیق این مطلب به بررسی ارتباط مساجد با بازار پرداخته شده است. مسجد جامع و امام هر دو از مهم‌ترین مساجد بازار و شهر تهران هستند. با آن‌که در گذر ایام مساجد زیادی در بازار بنا شده‌اند، از اهمیت این دو مسجد کاسته نشده و هم‌اکنون نیز از فعال‌ترین و شلوغ‌ترین مساجد بازار شمرده می‌شوند. «این مساجد علاوه بر ایفای نقش مذهبی، اجتماعی و سیاسی، نقش فضای شهری را در میان شبکه پر ازدحام بازار به عهده دارند، با این تفاوت که مسجد امام به‌عنوان یک فضای شهری تأثیر بیش‌تری در بازار دارد. خاصیت گذرگاهی ورودی‌های مسجد امام که از دسترسی‌های عمده به بازارهای مجاور محسوب می‌شوند، چنان قوی است که برای ابران نه فقط جزئی از یک فضای مذهبی، بلکه به‌عنوان بخشی از بدنه بازار محسوب می‌شود» (مهدوی‌نژاد، ۱۳۸۹: ۷۱) (تصویر شماره ۶).

تصویر شماره ۲: پلان موقعیت مسجد جامع اردستان و معابر و بناهای مجاور، مأخذ: URL2

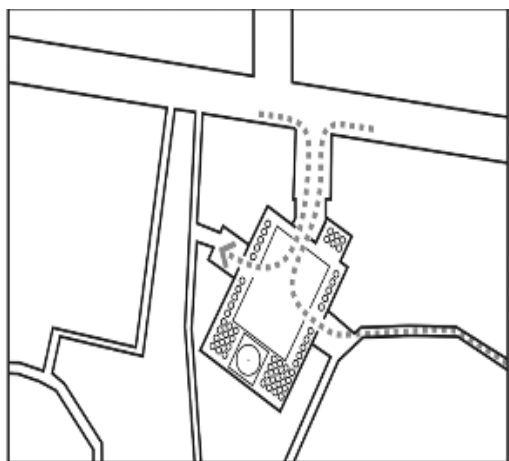
با توجه به نیاز برای تدقیق موضوع، به مسجد جامع دهلی یا جامع مسجد یا مسجد جهان‌نما، از مهم‌ترین مساجد هندوستان و از بزرگ‌ترین و زیباترین مساجد عالم اسلام اشاره می‌شود که در دهلی پایتخت هند واقع شده است. این مسجد از نوادر روزگار است و از ماسه سنگ ساخته شده و دارای دو منار و سه گنبد مرمین است (اختریان، ۱۳۸۱: ۱۵۳). «کاربری‌های گوناگون اطراف مسجد جامع دهلی، بیان‌گر جوّ فعال و ارزش بالای زمین در اطراف مسجد جامع است. این کاربری‌ها شامل کاربری تجاری، فرهنگی (انجمن‌های

تصویر شماره ۴: مسجد به عنوان فضای شهری و محل عبور و تردد، مأخذ: پورجعفر، ۱۳۸۱: ۸۰

تصویر شماره ۵: جایگاه قرارگیری مسجد و عناصر شهری و افزایش تردد از آن، مأخذ: پورجعفر، ۱۳۸۱: ۸۰

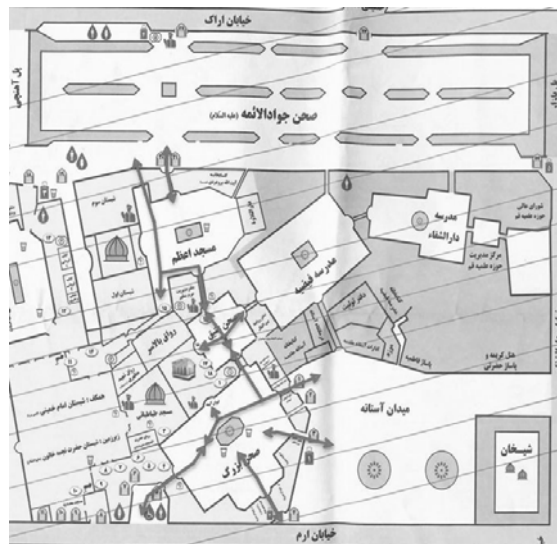
تصویر شماره ۶: ارتباط مسجد امام با راسته بازارهای اطراف به عنوان فضای شهری، مأخذ: مهدوی نژاد، ۱۳۸۹: ۷۱

و بررسی‌های میدانی چنین استنباط می‌گردد؛ که این صحن نقش کلیدی و مهمی را در اتصال بین کاربری‌های اطراف ایفا می‌نماید؛ به طوری که خیابان ارم، میدان آستانه، میدان امام خمینی (ره) و گذر خان را در ضلع شرقی حرم مطهر به خیابان‌های اراک و امام خمینی (ره) از طریق سایر فضاهای مابین نظیر صحن‌های مجاور متصل می‌نماید. مشاهدات میدانی بیانگر آن است؛ که این صحن علاوه بر داشتن چهار ورودی به خیابان‌های مجاور، تامین کننده دسترسی‌های داخلی، بین بنای بقعه حضرت معصومه (س) و سایر ارتباطات درونی می‌باشد. واضح است که این دسترسی‌های داخلی نیز، خود بر افزایش دسترسی به اجزا بنا و ایفای نقش ارتباطی آن تاکید می‌نماید. نکته قابل بحث دیگر پیرامون موضوع وجود دسترسی‌های متعدد در بنا، تعیین میزان اهمیت، تشخیص و درجه بندی هر یک از آنها با توجه به نقش ارتباطی و دسترسی آن می‌باشد؛ از این رو با کمک عواملی نظیر: تغییر در مصالح، ارتفاع، و نیز قرار دادن عناصر نمادین مانند ساعت، این درجه بندی و تشخیص ورودی‌ها تجلی یافته است.

از دیگر عوامل موثری که می‌تواند بر وجود پتانسیل جهت ارتقای صحن انقلاب اسلامی به لحاظ کیفی به عنوان یک فضای شهری تاکید نماید؛ کاربری‌ها و فعالیت‌های داخل و پیرامون این فضا می‌باشد. مشاهدات و یافته‌های نویسندگان نوشتار حاضر بر این موضوع دلالت دارد؛ که به لحاظ مذهبی بودن کاربری فضا، سایر کاربری‌های پیرامون آن نیز به نوعی با داشتن کاربری

جدول شماره ۳: جمع‌بندی مؤلفه‌های تجارب ایرانی و جهانی

نام مسجد	مؤلفه موجود
مسجد جامع شهر	تعدد ورودی
مسجد زنجان	ارتباط با بافت بازار و شهر
مسجد جامع اردستان	ارتباط با بافت و گذرهای اطراف
مسجد امام تهران	کاربری‌های مکمل مجاور (مدرسه علمیه)
	گذرگاهی بودن ورودی‌ها
مسجد جامع دهلی نو	کاربری‌های مکمل مجاور (بازار)
	وجود کاربری‌های جذاب و جو فعال در اطراف
	منتهی شدن شریان‌های اصلی شهر به ورودی‌ها
	کاهش محصوریت به صحن و افزایش دسترسی از طریق رواق‌های باز (۳)

تصویر شماره ۷: پلان موجود صحن بزرگ (انقلاب اسلامی) و تحلیل دسترسی‌های موجود به اطراف، مأخذ: معاونت عمرانی آستانه مقدسه، ۱۳۹۲، راهنمای زائر

به طور کلی شاخصه‌های مهمی که صحن انقلاب حضرت معصومه (س) را به عنوان فضای شهری تعریف می‌نماید؛ در سه بعد زیبایی‌شناسی، عملکردی/دسترسی و کاربری و فعالیت‌گنجانده می‌شود. با توجه به اینکه صحن مذکور به لحاظ بعد عملکردی و دسترسی نقش مهمی را در سطح هسته شهر قم دارد؛ هم چنین با توجه به مشاهدات

مذهبی، و فرهنگی، با فضای مذکور هماهنگی دارند. کاربری هایی نظیر: فروش سوغات شهر قم (مغازه های سوهان فروشی)، مهر و تسبیح فروشی، و محصولات فرهنگی در اطراف ورودی ها به چشم می خورد؛ اگر چه که سایر کاربری هایی نظیر: مراکز فرهنگی و علمی (مدرسه فیضیه، مراکز اداری آستانه مقدسه) و نیز تجاری (غذاخوری ها، لباس فروشی ها و مراکز اقامتی) با فاصله بیشتری در اطراف صحن مذکور به وفور یافت می گردد؛ که می توان اذعان داشت؛ علاوه بر خدمات رسانی این کاربری ها برای صحن و فضای مذکور نقش جمع پذیر و نیز ارتباط دهنده آنان با سایر فضاهای شهری را دارا می باشد.

از دیگر عناوین مرتبط با کاربری و فعالیت در فضای صحن، می توان به مقابر موجود به عنوان کاربری های جاذب جمعیت در داخل صحن و اطراف آن اشاره نمود. در میان صحن انقلاب اسلامی، سنگ قبر مرتفع «قطب الدین راوندی»، از علمای شیعی قرن ششم قرار دارد. در حجره های صحن انقلاب اسلامی نیز افراد مشهوری دفن هستند؛ در یکی از آن ها مزار شهید «دکتر مفتح» با سنگ قبر بزرگی ایستاده بر دیوار واقع شده است. آن سوی حیاط نیز در یکی دیگر از حجره ها مزار «شیخ فضل الله نوری» قرار دارد. دسته دیگر از افرادی که در این مکان مقدس دفن شده اند؛ از مشاهیر و فرزندان کشورمان هستند. در یکی دیگر از حجره ها مزار «پروین اعتصامی» و پدرش، یوسف اعتصامی قرار دارد. این حجره فرش شده و همین امر باعث شده تا افراد از این حجره استفاده های دیگری مانند کتاب خواندن کنند. البته در این میان باید از از قبر «علی اصغر اتابک»، صدر اعظم ایران در زمان ناصرالدین شاه و «مظفرالدین شاه» نیز نام برد؛ که امروز در ورودی خواهران جنب ایوان آینه کاری در صحن اتابک قرار دارد. پادشاهان و درباریان زیادی نیز در این مکان دفن شده اند؛ که به عنوان نمونه به مقبره فتحعلی شاه قاجار و عباس میرزا، پسر و ولیعهد شاه طهماسب دوم اشاره نمود.

این صحن به لحاظ عملکردی و کاربری، شاخصه مهم دیگری نیز با عنوان برگزاری مراسمات، آیین ها و... دارا می باشد. اساسا مراسمات برگزار شده در این فضا که اکثر نقش مذهبی، فرهنگی و آیینی را دارا می باشند؛ می توان به دو گونه تقسیم بندی نمود؛ دسته اول مراسمات و آیین هایی که از طرف تولیت آستانه مقدسه در داخل صحن و ایوان اطراف آن برگزار می گردد؛ مانند: برگزاری مراسمات چون خطبه خوانی، شمع گردانی خادمان، مراسم احیای شب های قدر، جشن های ولادت ائمه و معصومین و... اشاره نمود. و نیز در کنار گروه اول مراسماتی را که به صورت خودجوش از طرف شهروندان انجام می گردد؛ شایان ذکر می باشد؛ از جمله این مراسمات حضور هیئات مذهبی شهر، در ایام شهادت ائمه و معصومین به جهت عرض تسلیت به حضرت اشاره نمود؛ که علاوه در ایام محرم در سایر مناسبت ها نیز برگزار می گردد. مضاف بر این مراسمات مذهبی، به حضور و سخنرانی شخصیت های استانی، ملی و مذهبی در مناسبت های گوناگون در داخل این صحن می توان اشاره نمود. (مانند سخنرانی رهبر انقلاب اسلامی)

چنان که گذشت؛ صحن انقلاب اسلامی به لحاظ کاربری و فعالیت عوامل متعددی را دارا است؛ که بر ارتقای آن به عنوان یک فضای باز مذهبی و فضایی شهری اثر گذار می باشد. لکن شاخصه دیگری که بر تقویت این امر موثر می باشد؛ شبانه روزی بودن حرم مطهر (در مقایسه با سایر فضاهای مذهبی و حتی سالیان قبل آن) می باشد. این خود شاخصه ای با اهمیت در جذب زائران و مجاوران و گذراندن اوقات فراغت و استفاده از سایر عملکردهای این فضا خواهد بود.

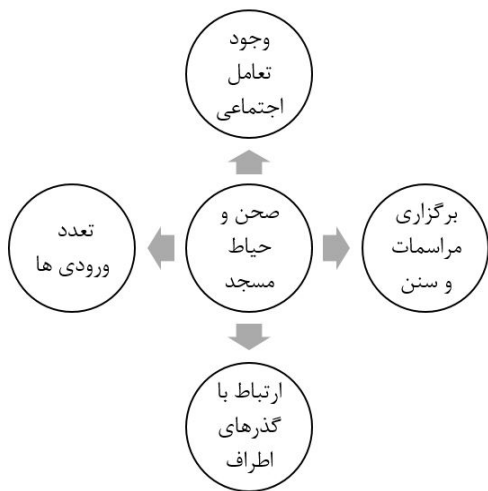
علاوه بر ابعاد عملکردی، شامل دسترسی ها و کاربری زمین و فعالیت، بعد زیبایی شناسی نیز در این صحن قابل بررسی می باشد؛ این بعد از لحاظ ساختار معماری و تزئینات فضا را به نوعی کالبد زیبا مبدل ساخته است؛ این صحن از آثار میرزا علی اصغر خان اتابک است؛ و ساخت آن ۸ سال (از ۱۲۹۵ قمری تا ۱۳۰۳ قمری) به طول انجامید. این صحن دارای ایوان هایی است؛ که به شکل چندضلعی نامنظم است؛ مشهورتر از همه ایوان آینه است. این ایوان یکی از شاهکارهای معماری و ساخته استاد حسن معمار قمی است. طول ایوان ۹ متر، عرض آن ۷٫۸۷ متر و ارتفاعش ۱۴٫۸۰ متر است. ایوان های صحن جدید نیز دارای انواع تزئینات کاشی کاری، مقرنس کاری، گچ بری و آینه کاری به کار رفته و کتیبه هایی نفیس به خط کوفی و نسخ و ثلث در آن دیده می شود. از دیگر عناصر معماری اطراف این فضا به گلدسته های آن می توان اشاره نمود؛ نخست دو گلدسته در ۱۳۰۳ قمری توسط علی اصغر خان اتابک در صحن جدید و طرفین ایوان آینه بنا شد؛ که به گلدسته اتابکی مشهور است. ارتفاع آن ها از کف صحن ۴۲٫۸۰ و از سطح بام ۲۸ متر و قطرشان ۳٫۳۰ متر است. دو گلدسته دیگر موسوم به گلدسته کوتاه بر فراز زاویه های بخش درونی صحن جدید قرار دارد؛ که همواره از آن ها برای اذان گفتن استفاده می شده است. این گلدسته ها به ارتفاع ۱۳٫۵۰ متر از کف صحن و قطر ۳ متر و پیرامون ۹٫۹۰ متر به شکل هشت ضلعی منظم ساخته شده اند. این ابنیه و تزئینات کالبدی از دیگر عوامل موثر در حفظ ساختار صحن به عنوان یک فضای بارز شهری و میراث فرهنگی می باشد. که خود نیز بستری به جهت ارتقای حس مکان و ثبت خاطرات افراد در کنار این فضای مذهبی و ارزشمند معماری است. با توجه به شاخصه ها و معیارهای تحقیق برای احتساب صحن و حیاط مساجد به عنوان فضاهای شهری، می توان شاخصه هایی نظیر داشتن ورودی های متعدّد به خیابان های اطراف، ارتباطات داخلی فضاها و نقش ارتباطی و گذری بودن صحن، شبانه روزی بودن و اسکان حضور در تمامی ساعات، تجمع پذیری و انجام تعاملات اجتماعی و مراسم و حس مکان را در مورد نمونه بررسی شناسایی کرد.

نتیجه گیری

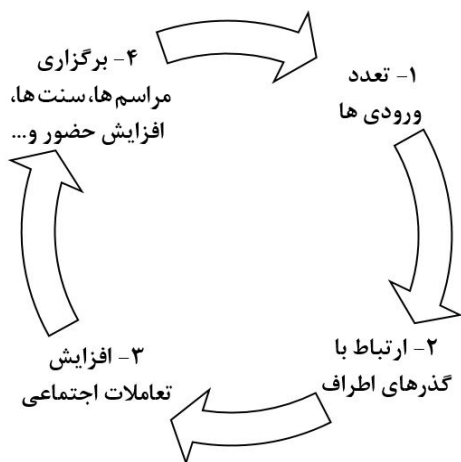
فضاهای شهری بستر تعاملات و بروز رفتارها هستند که باید با تحلیل و طراحی مناسب فضا، به استفاده صحیح بیانجامند. در این بین، فضاهایی چون صحن ها و حیاط مساجد، به عنوان فضای شهری قابلیت کاربردی چون ارتباط و دسترسی با گذرها و مسیرها دارند. در بررسی نظریه ها برای احتساب صحن و حیاط مساجد به عنوان فضای شهری، نقش ارتباط فضایی با ورودی های متعدّد مهم تر به نظر می رسد. چرا که حیاط برخی مساجد، ظرفیت بالقوه ای برای

جدول شماره ۴: بررسی شاخصه‌های موجود در نمونه موردی

بعد	تصویر	شاخصه ارزیابی	بعد	تصویر	شاخصه ارزیابی
عملکردی / دسترسی		داشتن ورودی‌های متعدد به گزراهای اطراف	عملکردی / کاربری و فعالیت		امکان حضور در تمامی ساعات شبانه روز
عملکردی / دسترسی		وجود دسترسی‌های داخلی متعدد در فضا (ارتباط با سایر صحن‌ها و فضاهای)	عملکردی / کاربری و فعالیت		حضور شخصیت‌های مهم، انجام سخنرانی
عملکردی / کاربری و فعالیت		وجود کاربری‌های تجمعی پذیر نظیر مقابر صحن	عملکردی / کاربری و فعالیت		انجام مراسم و مناسک، مانند: عزاداری محرم
عملکردی / کاربری و فعالیت / دسترسی		وجود کاربری‌های تجمعی پذیر در کلبه اطراف صحن (آرامگاه پروین اعتصامی و ...) و همچنین حضور در اوقات فراغت	زیبایی شناسی		ویژگی‌های جذاب بناهای پیرامون (قدمت، تزئینات و ...) (۱)
عملکردی / کاربری و فعالیت		نقش ارتباطی صحن با فضاهای کاربری‌های اطراف (میدان آستانه و گزراهان با رودخانه و بلوار بهار)	زیبایی شناسی		حسن مکان و ثبت خاطرات جمعی در فضا موجب تجمعی‌پذیری زائران و شهروندان می‌گردد.

نمودار شماره ۱: مؤلفه‌های مؤثر در تبدیل صحن مساجد به فضای شهری

نمودار شماره ۲: فرآیند و چرخه تبدیل صحن مساجد به فضای شهری

۸. سلطان زاده، حسین (۱۳۸۰)، بازارهای ایرانی، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
۹. شاطریان، رضا (۱۳۹۰)، تحلیل معماری مساجد ایران، تهران، انتشارات نوپردازان.
۱۰. عمادی، زهره (۱۳۷۶)، حضور مسجد در بازار تهران: مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، جلد دوم، اصفهان، دانشگاه هنر.
۱۱. فلاح، محمد صادق (۱۳۸۴)، «نقش طرح کالبدی در حس مکان مسجد»، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۲، صص ۳۵-۴۲.
۱۲. معاونت عمرانی آستانه مقدسه (۱۳۹۲)، راهنمای زائر، قم، تولیت آستانه مقدسه حرم حضرت معصومه (س).
۱۳. مهدوی‌نژاد، محمدجواد و مشایخی، محمد (۱۳۸۹)، «بایسته‌های طراحی مساجد بر اساس کارکردهای فرهنگی-اجتماعی»، نشریه آرمانشهر، شماره ۵، صص ۶۵-۷۸.
۱۴. نقی زاده، محمد (۱۳۸۹)، تحلیل و طراحی فضاهای شهری، پژوهشکده فرهنگ و هنر، تهران.
۱۵. URL1، پلان مسجد جامع اردستان، دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر. http://www.ketabkhaneh.org/get/10667_2318.origi-nallImage (دسترسی در ۲۶/۰۲/۱۳۹۲).
۱۶. URL2، پلان موقعیت مسجد جامع اردستان، دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر، http://www.ketabkhaneh.org/get/10667_1944.originalImage (دسترسی در ۲۶/۰۲/۱۳۹۲).

تداوم حیات شهری، ارتقای هویت و ارتباط با فضای زندگی شهری دارد و باید با توجه به انگاره‌های به‌دست آمده از مفاهیم سنتی، به ایجاد چنین فضاهایی با عملکردهای اجتماعی و تقویت دسترسی و ارتباط آن تأکید نمود (الهام گرفتن از اصول صحن‌های قدیم، تقویت صحن‌های موجود و تکرار طراحی در آینده).

از شاخصه‌های ایفای نقش مساجد به عنوان فضای شهر، ویژگی ۲۴ ساعته بودن و تقویت حضور در زمان‌های مختلف است. از این رو، باید ابتدا به امکان‌سنجی این موضوع در مورد مساجد پرداخت. در صورت امکان، نقش مدیریتی و نظارتی فضا در تمام اوقات اهمیت می‌یابد.

برگزاری آیین‌ها، مناسک و مراسم در هر فضای شهری، به خصوص صحن و حیاط مساجد در شکل‌گیری خاطرات، در طول زمان، در ارتقای حس مکان این فضاها و تقویت و ارتقای حیات شهری آن‌ها نقش مؤثری ایفا می‌کند.

به طور اجمال عواملی چون؛ وجود تعامل اجتماعی، برگزاری مراسم و مناسک، تعدد ورودی‌ها و ارتباط با گذرهای اطراف، صحن و حیاط مساجد را در زمره فضاهای شهری جای می‌دهد (نمودار شماره ۱)؛ به گونه‌ای که با تعدد ورودی‌ها ارتباط با گذرهای اطراف بیش‌تر می‌گردد و با افزایش این ارتباط، به طور قابل توجهی بر تعاملات اجتماعی افزوده خواهد شد و افزایش تعاملات اجتماعی موجب احتساب صحن حیاط مساجد به عنوان ظرفی برای برقراری تعاملات، مراسم و حضور مردم می‌گردد، که این خود مبین فضای شهری بودن صحن این مساجد است (نمودار شماره ۲).

پی‌نوشت‌ها

1. Adam metz
۲. البته باید دقت شود این حضور و بازدیدها، به قداست بنا لطمه‌ای نزنند.
۳. به اقلیم و فرهنگ هر منطقه نیز باید توجه نمود.

فهرست منابع و مراجع

۱. اختریان، سیدمحمود (۱۳۸۱)، اطلاعات عمومی پیام، انتشارات محمد، تهران.
۲. امین زاده گوهرریزی، بهناز (۱۳۷۶)، حیاط مسجد، بررسی تاریخی و سیر تحول: مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، جلد اول، اصفهان، دانشگاه هنر.
۳. بهزادفر، مصطفی (۱۳۷۶)، معماری مسجد و نمای شهری: مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، جلد دوم، اصفهان، دانشگاه هنر.
۴. پورجعفر، محمدرضا (۱۳۸۱)، «توجه به معیارهای طراحی شهری و معماری در مساجد قدیمی مورد مطالعه مسجد جامع دهلی»، نشریه مدرس هنر، شماره ۱، صص ۹۰-۷۵.
۵. پیرنیا، محمد کریم (۱۳۷۹)، معماری ایران دوره اسلامی: مساجد، تدوین محمد یوسف کیانی، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی.
۶. پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۶)، آشنایی با معماری اسلامی ایران، تدوین غلامحسین معاریان، تهران، انتشارات سروش دانش.
۷. توسلی، محمود و بنیادی، ناصر (۱۳۸۶)، طراحی فضای شهری، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، تهران.